

Ruiten A.

De naam Westerwolde duikt voor het eerst op rond het jaar 900 in kloosteroorkonden van het klooster Werden aan de Ruhr, als in Westerwolde in Uneswido (Onstwedde). Naderhand kwamen Uneswede, Wedde, Sallinge (Sellingen), Vlachtwede (Vlagentwede) en Vreschenlo (Vrieschelo) aan de abdij van Corvey en daarna onder het bisdom Osnabrück. In 1316 stelde het zich onder bescherming van de bisschop van Münster, waardoor Westerwolde voor het eerst samen met de Groninger Ommelanden (inkl. het Friese Achtkarspelen) onder dezelfde bisschop ressorteerde. Al in 1252 echter waren de Addinga's, het plaatselijke hoofdclingingeslacht, er toe overgegaan zich wereldlijk aan het Münsterse gezag te onderwerpen. Wel hadden zij er voor gezorgd in religieuze zaken onder de paraplu van Osnabrück te blijven. Deze verschuivingen pasten in een politiek spel waarin de Addinga's zoveel mogelijk hun zelfstandigheid trachtten te handhaven door de bisdommen en de stad Groningen, een groeiende machtsfactor, tegen elkaar uit te spelen. In 1487 slaagde Groningen erin Westerwolde te veroveren. Zij stelde er als bevoegd gezaghebber namens de stad een drost aan, die voor zowel rechtspraak als bestuur verantwoordelijk was.

De vreugde duurde kort; door de komst van Albrecht van Saksen als heer (erfgubernator) van Friesland werd de stad Gronin-

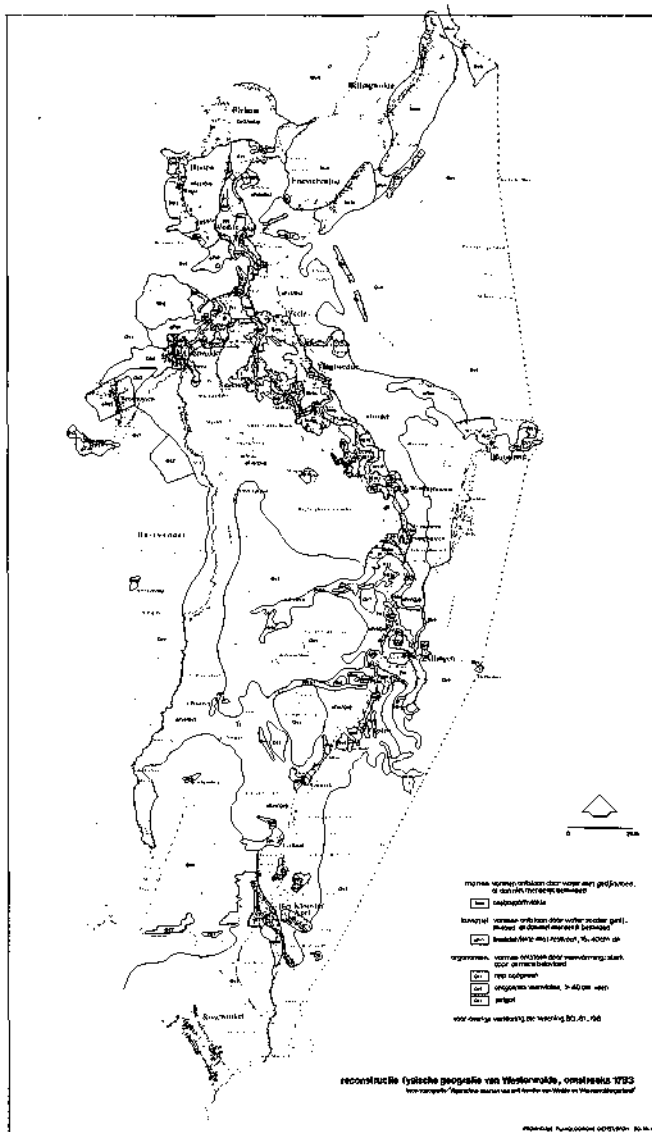
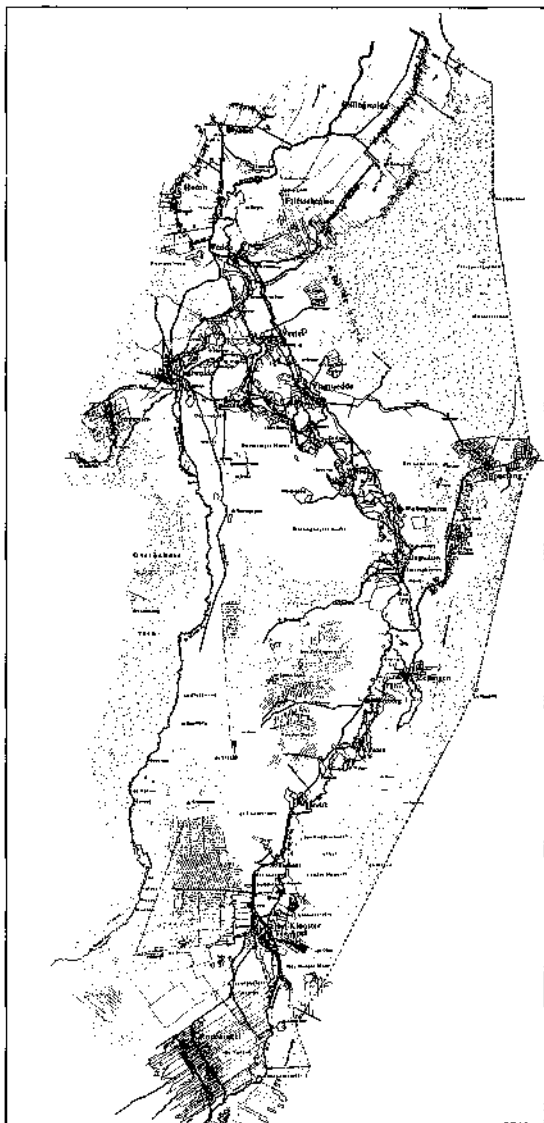
WESTERWOLDE: EEN PERIFERE STREEK IN KAART

Jan Meijering, Meindert Schroor

gen rechtstreeks bedreigd en raakte door het inroepen door de stad van zijn hulp Karel van Egmond, hertog van Gelre, betrokken bij de strijd. Van 1500 tot 1536 zwaaide hij er de scepter. Daarmee hadden de Addinga's definitief hun greep verloren op hun vroegere bezit. Namens Karel V rekende George Schenck van Toutenburg, stadhouder van Friesland en Overijssel, af met de Gelderse hegemonie in Drente en de Ommelanden. Als dank kreeg de laatste van de keizer Westerwolde in leen. Uiteindelijk kocht de stad Groningen in 1619 Westerwolde voor de som van f 140.300,— van de Amsterdamse koopman Willem van den Hove. Het landschap was toen al Generaliteitsland en viel derhalve onder de soevereiniteit van de Staten-Generaal, hoewel de stad Groningen er andermaal de supervisie had over de rechtspraak door middel van een drost en twee rechters. De stad zag er een welkome barri-

In 1783 verscheen er een reeks kaarten, getiteld 'Figuratieve kaarten van het frontier van Wedde en het Westerwoldinger Land'. Deze gedetailleerde kaarten (schaal 1 : 19.200) verschaften ons een fraai beeld van de grenzen en de landschappelijke opbouw van dit grensgebied in een perifeer gewest. Door de sectie Milieu- en Landschapsonderzoek (MLO) van de PPD-Groningen werd op een van deze kaarten afgeleide ondergrond een nieuwe kaart getekend, die een beeld geeft van de fysieke geografie voor 200 jaar.

re in tegenover eventuele indringers uit het oosten. Een voor de hand liggende gedachte, want weliswaar was Westerwolde ook destijds al een ver van het Westnederlandse gelegen landstreek, toch vormden de ontoegankelijke hoogveengebieden — als onderdeel van het grote Bourtanger Moeras — doorsneden door de dalen van de Ruiten A en Mussel A, met hun esdorpen en -gehuchten een strategisch belangrijke grensstreek. Weinig toegankelijk, maar met op de incidentele zandruggen (op kaart 2 met een N aangeduid), tangen genaamd, vestingen en redoutes. Deze moesten potentiële indringers uit het oosten op veilige afstand houden. De vestingen (oa. Bourtange en Bellingwolde en de ten noorden van het eigenlijke Westerwolde gelegen Oude en Nieuwe of Langekkerschans) aangelegd ten tijde van de reductie van de stad Groningen (1594) en de toetreding van het complete gewest Stad en

Lande tot de unie hadden al meerdere malen hun nut bewezen.

Zij maakten deel uit van wat in het begin van de zeventiende eeuw, naar analogie van de Hollandse strategische variant, de 'tuin van Friesland' werd genoemd. Het was dan ook de Friese stadhouder Willem Lodewijk, die de eerste initiatieven nam tot de aanleg van sterkten, met als oogmerk een isolering van de Spaansgezinde stad Groningen en zijn stadhouder Verdugo van de rest van het door de Spanjaarden beheerste gebied.

Na de val van Groningen dienden de vestingen in eerste instantie ter ontmoediging van eventuele Spaanse invallen uit de Achterhoek en Twente via het Duitse grensgebied. Zover kwam het echter niet. De meest serieuze aanslagen op Westerwolde en het erachter gelegen gebied, gepleegd door de Münsterse bisschop Berend van Galen ('Bommen Berend'), liepen zowel in 1665 als in 1672 vast. Het laatste jaar dankzij het vermetele optreden van Berend Prott, de kommandant van het bijkans onneembare Bourtange. Andermaal bleef Groningen in Staatse handen.

Voor Friezen en Groningers lag het belang van de barrièrefunctie van deze streek in dezelfde orde van belangrijkheid als de IJssel-linie voor Holland enige eeuwen later. Ten oosten van de Ruiten A, het Nederlandse deel van de Bourtanger moerassen, ten westen van dat riviertje de op de bestendig in ontwikkeling zijnde Veenkoloniën aansluitende hoogvenen, die pas na 1880 aan snee werden gebracht. Niet zoals in de oude Veenkoloniën ten behoeve van de turfwinning, maar vooral tot uitbreiding van de kultuurgrond. Een motief dat naarmate de tijd voortschreed aan belangrijkheid won en uiteindelijk — d.w.z. rond de Eerste Wereldoorlog — leidde tot ontginning van de langs de rijksgrens gelegen venen als het Hebrecht, het Rhederveld en de Pallert. Wij zijn dan al ver voorbij het tijdstip van verschijning van deze kaart. Zij toont ons buiten de oude bewoonde linten langs de riviertjes, bezaaid met esgehuchten en enkele grotere dorpen (Onstwedde, Vlagtwedde), vrijwel onbewoonde, toponymloze hoogvenen, in gebruik als schapenweide of boekweitakker. Een (kaart-) beeld dat bij verschijning van de eerste chromo-topografische kaart van 1850 maar weinig veranderd was.

Westerwolde omstreeks 1783

Het landschap in 1783, zoals in kaart gebracht op de figuratieve kaarten van het frontiers van Wedde c.a. vertoont wel grote verschillen met het huidige. Het meest in het

Ruiten A ten zuiden van Jipsinghuizen.

oog springend zijn de veengebieden, die thans afgegraven en in cultuur gebracht zijn. Zo'n oude kaart met over grote oppervlakten nog een natuurlijke situatie en een landbouw die inspeelde op de mogelijkheden die het landschap bood, verschaft veel informatie over de vormen aan het aardoppervlak, zoals die door geologische krachten zijn ontstaan. Daardoor kan aan de hand van deze kaart een rekonstruktie van de fysisch-geografische situatie anno 1783 worden gemaakt (zie kaart).

De volgende elementen springen in het oog:

• De ruggen langs de beken

De ruggen zijn te onderscheiden op grond van een reliëfaanduiding en het voorkomen van bouwland, de essen, die werden aangelegd op de hogere, drogere gronden. Het reliëf op de ruggen werd door de in zwang zijnde landbouwmethode nog eens versterkt: jaarlijks vond een bemesting van de akkers plaats met een mengsel van schapemest vermengd met heideplaggen, die vanuit de potstal werd opgebracht en waardoor er een geleidelijke ophoging van vijf à tien centimeter per eeuw ontstond.

• De tangen

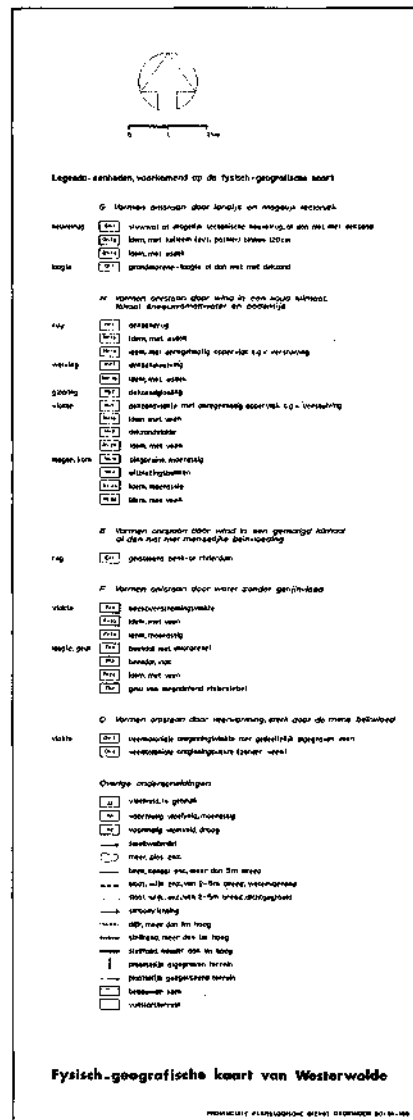
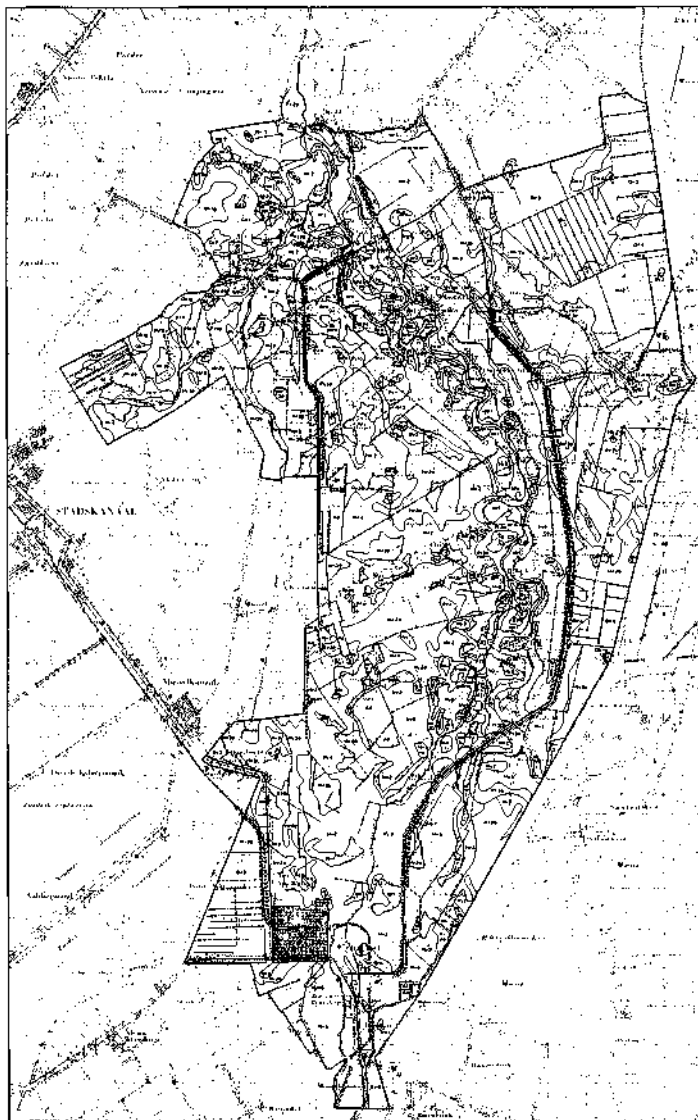
Temidden van het hoogveen komen dekzandruggen voor, aangeduid als 'tangen', die gebruikt werden als schapedriften; wegen waarlangs de schapen dagelijks van de potstal naar de heide trokken en weer terug. Hierdoor werd de vegetatie stukgelopen en kon door verwaaiing een grillig stuifzand-

reliëf ontstaan. Op de kaart is dat te zien bij Jipsingbourtange, Borgertange en Wessingtange. De vierde tange, de Bourtange, had van oorsprong een heel andere functie: zij vormde de oude heir- of legerweg naar Duitsland, de enige passage door het gelijknamige moeras. Op meer geïsoleerd in het hoogveen liggende dekzandruggen en dekzandkoppen ontstonden soms kleine eenmansesjes, zoals de Molenkamp bij Harpel.

• Het hoogveen

Hoogveen wordt als moeras op de kaart weergegeven. Niettemin zal deze moerassige heide 's zomers toegankelijk zijn geweest voor het weiden van schapen en geschikt voor de verbouw van boekweit. Dat valt af te leiden uit de series evenwijdig aan elkaar gegraven greppels, die vooral in het zuidelijk deel voorkwamen.

Ook in het grensgebied komen dergelijke greppelsystemen voor, die het hoogveen ontwaterden. Dit zal zeker tegen de zin van de militairen zijn geweest, die het grensgebied wensten te behouden zoals het was: ontoegankelijk. Om die reden werd de oude leidijk versterkt. Die was oorspronkelijk aangelegd om het zure hoogveenwater van de ontgonnen landbouwgronden te weren, maar kreeg naderhand een strategische functie, waarbij door de aanleg van het Moddermansdiep vanaf Rijsdam het water uit de Ruiten A kon worden afgeleid om het gehele hoogveengebied langs de grens te inunderen. Direct langs de leidijken werd veen gewon-

Naar aanleiding van de opname van de kaart werd de vesting Bourttange uitgebreid met de Linie, die via de Bakoverkade met de vesting werd verbonden. Om de grensstreek te kunnen inanderen bij oorlogsdreiging kon bovenstaande sluis worden afgesloten.

nen, waarbij kleine plasjes ontstonden zoals ten zuiden van Bourttange en ten oosten van Bellingwolde te zien is.

• De beekdalen

De beekdalen en beekoverstromingsvlakten hebben een graslandaanwijzing. De beekdalvlakten zijn zeer breed, hetgeen werd veroorzaakt door een slechte afwatering. Dat was het gevolg van een van nature reeds beperkt verval, maar werd nog eens versterkt doordat het hoogveen door de vererving geleidelijk zijn sponswerking verloor. Daardoor ging de afstroming van regenwater meer onregelmatigheid (piekvorming) vertonen én doordat benedenstreams de afstroming steeds meer geremd werd door de opslibbing van kleigronden in de Dollard werd dit proces verder versterkt. Bij de overstromingen, die hiervan het gevolg waren, werd vruchtbaar slib afgezet, waardoor grazig hoogland ontstond. Tegen de overstromingen met name door het zoute zeewater vanuit de Dollard, werden vanaf Wedde stroomafwaarts dijken langs de Westervoldse A aangelegd. Dijken die, getuige de vele kolken, diverse malen zijn doorgebroken.

• De Dollardboezem

De Dollardgronden zijn te onderscheiden op grond van het voorkomen van een strookvormige verkaveling en een afwisseling van bouw- en grasland. De strookvormige kavels zijn hier breder dan op de aangrenzende zandgronden van Friesschenloo (Vriesche-

lo) en Bellingwolde, wat duidt op een latere ontginning op de klei dan op het zand. Daar had door vererving reeds een opdeling van de grond in lengterichting plaatsgevonden.

• De glaciële ruggen

Op grond van de toponymen kan iets worden gezegd over de glaciële ruggen bij Onstwedde. Op de zuidelijke rug komt het toponym 'De Tichelberg' voor, duidend op de aanwezigheid van zware klei, die slechts door stuwving zo dicht aan het oppervlak kan voorkomen. De noordelijke rug heet de Onstwedder 'Holte', holt duidt op droog bos, en moet derhalve hoog gelegen zijn. Dit in tegenstelling tot 'wolde', in de naam van Bellingwolde, dat verwijst naar het voorkomen van nat bos. De Harsberg (Hasseberg), ter hoogte van Zellingen (Sellingen) aan de Duitse grens gelegen heeft een duidelijke reliëfaanduiding.

De huidige situatie

De huidige fysisch-geografische situatie is weergegeven op de kaart. In de 200 jaar die er liggen tussen de vervaardiging van beide kaarten is al het hoogveen verdwenen, terwijl daarnaast een aantal veenviertjes volledig is uitgewist door het afgraven van het hoogveen.

De beken zijn gekanaliseerd, waarbij delen van het Pagediep zijn verlegd. Bij Smeerling

resteert nog een fragment van de Ruiten A: de Oude Loop. Ter verbetering van de afwatering zijn tussen 1911 en 1918 het Mussel A kanaal, het Ruiten A kanaal en het B.L.-Tijdenskanaal gegraven. Het laatste kanaal was genoemd naar de radikaal-liberale afgevaardigde Boelo Luitjens Tijdens, die in 1891 voor het eerst door het district Winschoten in de Tweede Kamer was gekozen en zich daar en elders sterk had gemaakt voor de kanalisatie van Westervolde. Door de diepe ontwatering is het natte karakter, tot uiting komend in de vele kleine meertjes (de Zevenmeersvenen), verdwenen.

Ook zijn er nieuwe aardvormen onder het veen vandaan gekomen. Zo komen er veel dalresten voor, de zogeheten rillen, behorend tot een vlechtend riviersysteem, dat ontstaan is onder omstandigheden van een poolklimaat. Deze dalresten zijn ten dele nog gevuld met veen.

Het reliëf langs de beekdalen is grotendeels nog aanwezig. Wel zijn er ten gevolge van schaalvergroting in de landbouw veel steilranden, dikwijls beplant met eiken, verdwenen of sterk aangetast. Tenslotte is veel van het grillige stuifzandrelief op de zandtangen ten gevolge van ontginning en daarmee gepaard gaande egalisaties verdwenen. Er mag ons inziens best enige dynamiek in het landschap aanwezig zijn, maar de mate waarin dit tot nu toe plaatsvond, heeft de natuurlijke terreinvormen deernlijk gehavend, vandaar dat een wat meer conserverend beleid, verafschuwd door de moderne landschapsarchitect, best verantwoord is. ●

Drs. Jan Meijering is fysisch geograaf, medewerker afdeling landinrichting PPD-Groningen, woonachtig te Leek.

Drs. Meindert Schroor is historisch geograaf, geografisch en historisch publicist, woonachtig te Leeuwarden.

Literatuur

- Formansa, W. J. (red.) — *Historie van Groningen, Stad en Land — Groningen* 1981.
 Fruin, R. — *Overzicht der staatsgeschiedenis van het landschap Westervolde tot op zijne vereeniging met de XVII Nederlanden — Leiden* 1886.
 Muntinga, J. E. — *Het landschap Westervolde — Groningen* 1945.
 Meijering, J. J. — *Vrieschelo — ISP-rapport nr. 13 — Assen*, 1976.
 Schroor, M. — *De landelijke lijn — de lineaire elementen in het Groninger landschap, cultuurhistorisch bekken. PPD, Groningen*, 1985.
 Siderius, M. — *Deelrapport Milieu- en Landschapsonderzoek (MLO) — Westervolde PPD, Groningen*, 1981.
 Smijders, F. L. — *Fysische geografie in de provincie Groningen — PPD, Groningen*, mei 1985.
 van Winter, P. J. — *Westervolde generaliteitsland — Assen*, 1948.